

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
QARSHI MUHANDISLIK – IQTISODIYOT INSTITUTI

R. X. ERGASHEV, S. N. XAMRAYEVA

QISHLOQ XO'JALIGI INFRATUZILMASI IQTISODIYOTI

*Mazkur o'quv qo'llanma 5340100 – «Iqtisodiyot» (qishloq xo'jaligi) va
5610100 – «Fermer xo'jaliklarini boshqarish» bakalavriat ta'lim
yo'nalishlari talabalari uchun tayyorlangan*

ЯНГИ АСР АВЛОДИ

Toshkent
2012

UDK: 631.635(075)

BBK: 40.я73

E-39

Ergashev R.X., Xamrayeva S.N. Qishloq xo'jaligi infratuzilmasi iqtisodiyoti. O'quv qo'llanma, –T.: «Yangi asr avlodi» 2012, 332 b.

ISBN 978-9943-08-818-4

O'quv qo'llanmada qishloq xo'jaligi infratuzilmasi iqtisodiyoti fanining nazariy va amaliy asoslari Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi talablari asosida bayon etilgan bo'lib, agrar iqtisodiy islohotlar natijasida qishloq xo'jaligida xo'jalik yuritishning erkin shakllariga o'tish va mustaqil tovar ishlab chiqaruvchilar salmog'ining o'sib borishi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov asarlari va qabul qilingan qonunlar, Prezident farmonlari hamda boshqa me'yoriy hujjatlarga asoslangan. O'quv qo'llanma qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish va erkinlashtirish sharoitida qishloq xo'jaligi infratuzilmasi faoliyatini takomillashtirish, samarali tashkil etish yo'nalishlarini belgilash, optimal joylashtirish, ustuvor shakllantirish yo'llarini aniqlash, qishloq xo'jaligi infratuzilmasi subyektlari bilan fermer xo'jaliklari o'rtasidagi iqtisodiy va huquqiy munosabatlarni takomillashtirishga oid masalalarga bag'ishlangan.

UDK: 631.635(075)

BBK: 40.я73

Taqrizchilar:

G'.A. Samatov, TDAU, «Fermer xo'jaligini boshqarish» kafedrası mudiri, iqtisod fanlari doktori, professor.

B.T. Salimov, TDIU «Tarmoqlar iqtisodiyoti» kafedrası mudiri, iqtisod fanlari doktori, professor.

I. Ro'ziyev, QarMII «Buxgalteriya hisobi va audit» kafedrası professori, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan xalq ta'limi xodimi, iqtisod fanlari doktori.

CH. Murodov, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi P va MTI bosh ilmiy xodimi, iqtisod fanlari doktori

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi o'quv-uslubiy birlashmalari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi kengashining 2011-yil 11-may 192-31-sonli qarori bilan nashr etishga ruxsat berildi.

ISBN 978-9943-08-818-4

© Ergashev R.X., Xamrayeva S.N. Qishloq xo'jaligi infratuzilmasi iqtisodiyoti. «Yangi asr avlodi», 2012-yil.

MUNDARIJA

KIRISH	6
I BOB. QISHLOQ XO‘JALIGI INFRATUZILMASI IQTISODIYOTI FANINING PREDMETI, USULLARI VA VAZIFALARI	9
1.1. Qishloq xo‘jaligi infratuzilmasi iqtisodiyotining ahamiyati va uni rivojlantirishning obyektiv zarurligi	9
1.2. Qishloq xo‘jaligini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda infratuzilmaning o‘rni	13
1.3. «Qishloq xo‘jaligi infratuzilmasi iqtisodiyoti» fanining predmeti, o‘rganish usullari va vazifalari	21
II BOB. INFRATUZILMANING MOHIYATI, TARKIBI VA TURKUMLASHTIRILISHI	25
2.1. Xalq xo‘jaligida infratuzilmaning tarmoq sifatida shakllanishi va rivojlanishi	25
2.2. O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi infratuzilmasining shakllanishi, rivojlantirishning asosiy bosqichlari va o‘ziga xos xususiyatlari	27
2.3. Qishloq xo‘jaligi infratuzilmasining mohiyati, tarkibi va turkumlashtirilishi	37
III BOB. QISHLOQ XO‘JALIGI KORXONALARI VA XIZMAT KO‘RSATUVCHI KORXONALAR O‘RTASIDAGI ALOQALARNING HUQUQIY VA IQTISODIY SHAROITLARI	49
3.1. Dehqon va fermer xo‘jaliklari faoliyatining tahlili	49
3.2. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar va xizmat ko‘rsatuvchi korxonalar o‘rtasidagi huquqiy-iqtisodiy aloqalarning asoslari	59
3.3. Inqirozga qarshi choralar dasturini amalga oshirish sharoitida hududlarning ixtisoslashuvini hisobga olgan holda infratuzilma obyektlarini optimal joylashtirish va rivojlantirish istiqbollari	63
3.4. Qishloq xo‘jaligi infratuzilmasi subyektlari bilan fermer xo‘jaliklari o‘rtasida o‘zaro iqtisodiy va huquqiy munosabatlarini takomillashtirish	73
IV BOB. QISHLOQ XO‘JALIGIDA MODDIY-TEXNIKA TA‘MINOTI VA XIZMATI	80
4.1. Qishloq xo‘jaligining «moddiy texnika bazasi» tushunchasi	80

4.2. Qishloq xo'jaligi infratuzilma korxonalarida moddiy-texnika ta'minotining tashkiliy-iqtisodiy omillari	85
4.3. Qishloq xo'jaligi infratuzilma korxonalarida moddiy-texnika ta'minoti bilan ta'minlanganlik darajasi tahlili	88
4.4. Qishloq xo'jaligida infratuzilma obyektlarining moddiy-texnika bazasini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari	102
Y BOB. QISHLOQ XO'JALIGIDA TRANSPORT XIZMATIDAN FOYDALANISH	104
5.1. Transport servis xizmati ko'rsatuvchi tarmoq rivojlanishining xalq xo'jaligi iqtisodiyotidagi ahamiyati va tutgan o'rni	104
5.2. Transport xizmati ko'rsatuvchi korxonalar va qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtiruvchilar o'rtasidagi o'zaro tashkiliy, iqtisodiy va huquqiy munosabatlar	111
5.3. Transport xizmati ko'rsatishning iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari	118
YI BOB. QISHLOQ XO'JALIGIDA ENERGIYA RESURSLARIDAN FOYDALANISH	123
6.1. Qishloq xo'jaligini elektrlashtirish – texnika taraqqiyotining muhim yo'nalishidir	123
6.2. Qishloq xo'jaligi korxonalarida elektr energiya xizmatidan foydalanishning iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari	127
VII BOB. QISHLOQ XO'JALIGIDA SUV RESURSLARIDAN FOYDALANISH	131
7.1. Qishloq xo'jaligida suv resurslari– xo'jalik ishlab chiqarishning eng muhim omili	131
7.2. Qishloq xo'jaligida SIU'larni tashkil etish zarurligi	136
7.3. Suv xo'jaligi tizimlari xizmatidan foydalanishni havzaviy usulga o'tkazish va ularning iqtisodiy samaradorligini oshirish tadbirlari	146
7.4. Suvdan oqilona, samarali foydalanish yo'llari	154
VIII BOB. QISHLOQ XO'JALIGIDA SELEKSIYA VA NASLCHILIKNI RIVOJLANTIRISH XIZMATI	161
8.1. Qishloq xo'jaligida seleksiya va urug'chilikning ahamiyati	161
8.2. Urug'chilik va naslchilikni rivojlantirish muammolari	164
8.3. Naslchilikda veterinariya xizmatining ahamiyati	167
IX BOB. QISHLOQ XO'JALIGIDA KIMYO XIZMATINI TASHKIL ETISH	172
9.1. Qishloq xo'jaligida kimyo xizmatini tashkil etish va rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari	172
9.2. Kimyo xizmatini rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar	179
9.3. Qishloq xo'jaligida mineral o'g'itlardan foydalanishni optimallashtirish va uni yetkazib berish tizimini takomillashtirish	184

X BOB. ISHLAB CHIQRARISH INFRATUZILMASIDA	
TAYYORLOV TIZIMI VA UNING TASHKILY -	
IQTISODIY ASOSLARI	188
10.1. Tayyorlov tizimini takomillashtirishning obyektiv shart- sharoitlari va uning infratuzilma tarmog'i sifatida shakllanishi	188
10.2. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini tayyorlash, saqlash, qayta ishlash va sotish infratuzilmasini rivojlantirish	190
XI BOB. IJTIMOY INFRATUZILMA FAOLIYATINI	
TASHKIL QILISH	200
11.1. Ijtimoiy infratuzilmaning mohiyati va mazmuni	200
11.2. Qishloqda zamonaviy uy-joylar qurish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati	207
11.3. Qishloq xo'jaligida ijtimoiy infratuzilmani tashkil etish va rivojlantirish yo'llari	214
XII BOB. QISHLOQ AHOLISIGA MADANIY-MAISHIY	
XIZMAT KO'RSATISH	223
12.1. Aholiga madaniy-maishiy xizmat ko'rsatish turlari va ular faoliyatini tashkil qilish	223
12.2. Madaniy-maishiy xizmat ko'rsatuvchi muassasalarning qishloq aholisi turmush darajasini oshirishdagi roli	225
12.3. Qishloqlarda madaniy-maishiy xizmat ko'rsatish tarmog'ida kadrlar tayyorlash	236
12.4. Istiqbolda qishloq joylarda sog'liqni saqlash tizimini takomillashtirish yo'llari	241
XIII BOB. QISHLOQ XO'JALIGIDA BOZOR	
INFRATUZILMASINI SHAKLLANTIRISH	
MASALALARI	246
13.1. Bozor infratuzilmasining iqtisodiy mohiyati	246
13.2. Bozor infratuzilmasini rivojlantirishda xorijiy tajriba	250
13.3. Qishloq xo'jaligi infratuzilmasini moliyalashtirishning asosiy yo'nalishlari	262
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	276
ILOVALAR	284

KIRISH

Bozor munosabatlarini shakllantirish jarayonida qishloq xo'jaligini isloh qilish asosida dehqon mehnatining nufuzini oshirish, oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarni qondirish, mamlakatimiz qishloq joylarida aholi uchun qulay ish va turmush shart-sharoitlarini yaratish muammolarini hal etish bugungi kunning eng muhim masalalaridan biri hisoblanadi.

Darhaqiqat, O'zbekistonda iqtisodiy islohotlar chuqurlashuvi sharoitida qishloq joylarida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish ustuvor vazifalardan biri sifatida qabul qilingan. Ushbu vazifani amalga oshirish uchun eng avvalo qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtiruvchilarga talab darajasida xizmat ko'rsatish va ularning ehtiyojlari to'liq qondirilishi uchun ilmiy asoslangan infratuzilmani yaratish talab etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganlaridek: «Xizmatlar va servis sohasining joriy yilda keskin o'sishi, avvalo qurilish, transport, moliya-bank va axborot-kommunikatsiya sohalarida, aholiga tibbiy va kommunal-maishiy xizmatlar ko'rsatishda, ayniqsa, qishloq joylarda bu sohani yanada kengaytirish hali-beri foydalanilmayotgan katta imkoniyatlar mavjudligini ko'rsatmoqda. Xizmatlar sohasining rivojlanishi ko'rsatilayotgan xizmatlar hajmi va sifati bo'yicha biz iqtisodiy rivojlangan mamlakatlardan hamon jiddiy orqada qolmoqdamiz».¹

¹ I.A.Karimov. 2012-yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'taradigan yil bo'ladi. 2011-yilning asosiy yakunlari va 2012-yilda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari. Xalq so'zi. 2012-yil 20-yanvar.

2012-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor vazifalaridan biri «... bu xizmatlar sohasining jadal rivojlanishini ta'minlash»² dan iboratdir.

Ma'lumki, qishloq xo'jaligida mulkchilik va xo'jalik yuritish shakllarining o'zgarishi bilan birga, mahsulot ishlab chiqarishdan boshlab uni sotishgacha bo'lgan jarayonda, ya'ni tayyorlov, qayta ishlash, xizmat ko'rsatish, ta'minot, savdo-sotiq, moliya va tijorat tizimini o'z ichiga olgan yangi samarali infratuzilma tizimini bozor tamoyillari asosida rivojlantirish agrar tarmoqda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarning asosiy yo'nalishlaridan biri bo'ldi.

Respublika Prezidenti va hukumatining bir qator qarorlariga ko'ra, tegishli vazirlik, kompaniya, tijorat banklari va mahalliy hokimiyat organlari tomonidan qishloqda hududlarning tabiiy-iqtisodiy shart-sharoiti, qishloq xo'jaligi ekinlarini ixtisoslashtirish va joylashtirish, aholining o'sish sur'atlari, aholi bandligi va boshqa omillarini hisobga olgan holda ko'plab infratuzilma subyektlari tashkil etildi.

Ularni zarur texnika va jihozlar hamda malakali kadrlar bilan ta'minlash belgilab berilgan holda ushbu shoxobchalarga turli imtiyozlar (soliq imtiyozlari, imtiyozli kreditlar olish va boshqalar) ham berildi. Ushbu imtiyozlar natijasida qishloqdagi xo'jalik yuritish subyektlarning boshlang'ich faoliyatlarining samarali yo'lga qo'yilishiga amaliy yordam ko'rsatildi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish bosqichida fermer xo'jaliklarini rivojlantirishda moddiy-texnika ta'minot tizimi, ilmiy-texnika taraqqiyoti va intensivlashtirish qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida hal qiluvchi omildir. Qishloq xo'jaligini intensivlashtirish ishlab chiqarish qurollari takomillashuvi, xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish va jonli mehnat hissasini kamaytirish evaziga ulardan samarali foydalanishni taqozo etadi.

² O'sha joyda.

Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish sharoitida qishloq xo'jaligi infratuzilmasini optimal joylashtirish va rivojlantirish muammosi yaxlit tizimga keltirilgan holda yetarlicha o'rganilmaganligini inobatga olgan holda, mazkur o'quv qo'llanmada qishloq xo'jaligi infratuzilmasining o'ziga xos xususiyatlarining nazariy va amaliy jihatlari tadqiq etilgan.

Shu bilan birga, qishloq xo'jaligi infratuzilmasini samarali tashkil etish yo'nalishlarini belgilash, optimal joylashtirish, ustuvor shakllantirish yo'llarini aniqlash, qishloq xo'jaligi infratuzilma subyektlari bilan fermer xo'jaliklari o'rtasidagi iqtisodiy va huquqiy munosabatlarni takomillashtirish, bu sohada mavjud muammolarni aniqlab, hal etish yuzasidan fikrlar bayon qilingan.

O'zbekiston Respublikasi Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi talablari, Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi o'quv-uslubiy birlashmalari faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi kengashning qarori bilan tasdiqlangan (2009-yil 17-avgustdagi 14-sonli bayonnomasi hamda №BD-5340100-3.10 bilan ro'yxatga olingan) «Qishloq xo'jaligi infratuzilmasi iqtisodiyoti» fanining o'quv dasturi asosida yozilgan ushbu o'quv qo'llanmada o'qitishning yangi ta'lim texnologiyasi, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanilgan holda har bir mavzu bo'yicha maqsadi, mazmuni, mohiyati va ahamiyati yoritilgan hamda mavzu bo'yicha nazorat va muhokama uchun savollar, tayanch iboralar va foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati keltirilgan.

«Qishloq xo'jalik infratuzilmasi iqtisodiyoti» o'quv qo'llanmasi oliy o'quv yurtlarining iqtisodiy ta'lim yo'nalishlari talabalari uchun mo'ljallangan. Bundan tashqari, ushbu kitobdan qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti muammolari bilan shug'ullanuvchi o'qituvchilar, talabalar, tadqiqotchilar, aspirantlar va tadbirkorlar ham foydalanishi mumkin.

Mualliflar ushbu o'quv qo'llanma bo'yicha bildirilgan fikr va mulohazalar hamda takliflarni mamnuniyat bilan qabul qiladilar va ularni keyingi nashrlarni tayyorlashda inobatga oladilar.

I BOB. QISHLOQ XO‘JALIGI INFRATUZILMASI IQTISODIYOTI FANINING PREDMETI, USULLARI VA VAZIFALARI

O‘quv maqsadi: fanning ahamiyati, o‘rni, predmeti, o‘rganish usullari, vazifalari va infratuzilmani rivojlantirishning obyektiv zarurligini o‘rgatishdan iborat.

1.1. Qishloq xo‘jaligi infratuzilmasi iqtisodiyotining ahamiyati va uni rivojlantirishning obyektiv zarurligi

Bozor munosabatlarini shakllantirish jarayonida qishloq xo‘jaligi korxonalarini isloh qilish va shu asosda dehqon mehnatining nufuzini oshirish, qishloq xo‘jaligini sifat jihatdan yangi asoslarda qayta tiklash, oziq-ovqat muammosini hal etish, mamlakatimiz qishloq joylarida qulay ish hamda turmush sharoitlarini ta‘minlash eng asosiy masalalardan biri etib belgilangan.

XX asrning 90-yillariga kelib aholi turmush darajasini oshirish vazifasi bevosita qishloq xo‘jaligida iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, qishloqda ishlab chiqarish munosabatlarini takomillashtirish va qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini boshqarishning bozor tamoyillariga mos keladigan tashkiliy tuzilmasini shakllantirish singari dolzarb masalalarni kun tartibiga qo‘ydi. Davlat mulkiga asoslangan xo‘jalik yuritish shakllari o‘rniga tashkil etilgan shirkat xo‘jaliklarining aksariyati o‘z izdoshlarining bozor munosabatlariga zid an‘analarini davom ettirdi va natijada yerdan samarasiz foydalanish tendensiyasi saqlanib qoldi. Ana shunda shirkatlarning istiqbolsiz tuzilma ekanligi yaqqol ko‘zga tashlana boshladi. Bu ularning qarzdorligi va sarf-xarajatlarining oshishi bilan ham ifodalanadi. Shu kabi jiddiy sabablar yerdan yangicha uslubda, yangi tuzilmalar asosida foydalanish zaruratini tug‘dirdi. Tashkil etiladigan yangi tuzilmalar asosida qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishni ko‘paytirishga, dehqonchi-

likdan ko‘riladigan manfaatdorlikni xarajatlarni kamaytirish va hosildorlikni oshirish hisobiga yuksaltirish hamda asosan qishloqlar aholisi uchun barqaror daromad manbaini shakllantirishga erishish lozim edi. Bunda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarining mustaqilligini kengaytirish hamda ularning ishonchli huquqiy muhofazasini ta‘minlash uchun qishloq xo‘jaligida mulkchilik shakllarini o‘zgartirish va ishlab chiqarish munosabatlarini takomillash-tirish eng muhim ustuvor masala qilib belgilandi.

Ana shunday vaziyatda yerlarni uzoq muddatli ijaraga berish kutilgan natijalarga olib kelishi nazariy jihatdan isbotlandi va shu uslub amalda qo‘llanib, dehqon va fermer xo‘jaliklari yuzaga keldi.

Yurtboshimiz o‘z nutqida ta‘kidlaganlaridek: «Qishloq xo‘jaligini isloh qilish bo‘yicha aniq maqsadga qaratilgan ishlar natijasida qishloq xo‘jaligi tubdan o‘zgardi. ... xususiy fermer xo‘jaliklari o‘z mohiyatiga ko‘ra qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining asosiy shakliga, sohani barqaror va samarali rivojlantirishni ta‘minlaydigan yetakchi kuchga aylandi»³.

Ma‘lumki, qishloq xo‘jaligida dehqon va fermer xo‘jaliklarining tashkil etilishi qishloq xo‘jaligida tadbirkorlik va xususiy ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish orqali aholi turmush darajasini oshirish omili bo‘lib xizmat qiladi. Xo‘jalik yuritishning mazkur shakllari asosida respublikada aholini iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan samarali bandligini ta‘minlash imkoniyati paydo bo‘ldi. Xo‘jalik yuritishning dehqon va fermer xo‘jaliklari shakli ishlab chiqarishni boshqarish tizimini tubdan qayta ko‘rib chiqishni obyektiv zaruratga aylantirdi. Natijada, qishloq xo‘jaligini zamona-viyashtirish hamda dehqon va fermer xo‘jaliklariga bozor

³ Karimov I.A. Inson manfaatlari ustuvorligini ta‘minlash – barcha islohot va o‘zgarishlarimizning bosh maqsadidir: 2007-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustivor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma‘ruzasi. // Xalq so‘zi. 2008 8-fevral.

Bu tanishuv parchasidir. Asarning to'liq versiyasi
<https://kitobxon.com/uz/asar/2178> saytida.

Бу танишув парчасидир. Асарнинг тўлиқ версияси
<https://kitobxon.com/uz/asar/2178> сайтида.

Это был ознакомительный отрывок. Полную версию
можно найти на сайте
<https://kitobxon.com/ru/asar/2178>